

NYELV, EMLÉK, IDEGENSÉG.
A MÚLT MEGIDÉZÉSÉNEK NÉMET–LENGYEL ASPEKTUSAI
DANZIG/GDAŃSK PÉLDÁJÁN

KERTÉSZ NOÉMI

Az emlékezet, akár a gyermek, szeret bújócskázni. Elbújik. Hajlamos a szépítésre, szívesen díszít, nemritkán szükségtelenül. Az emlékek ellentmondanak az emlékezetnek, amely pedánsan adja magát, civakodva ragaszkodik hozzá, hogy neki van igaza.

Az emlékezet – ha kérdésekkel gyötörjük – olyan, mint egy hagyma; szeretné, ha sorra lefejtenénk a rétegeit, hogy feltárhasson mindent, ami benne áll: néha egyértelműen, gyakran tükörírással vagy valahogy másképp rejtjelezve.

Günter Grass¹

Maga a város, talán az egész ország is palimpszeszt volt, alvilág a felvilág alatt...
Salman Rushdie²

GRASS NYOMDOKAIN

Irodalmi szövegek őrzik és alakítják egy-egy város emlékezetét, kapcsolatot teremthetnek a múlt különböző rétegei közt: az egykori Danzig és a mai Gdańsk irodalmi reprezentációja emiatt is figyelemre méltó. Szülővárosát, a két világháború közt szabad városi státuszú Danzigot Günter Grass tette mitikus helyé, majd a háború utáni Gdańskban született lengyel szerzők teremtették újra a város mitológiáját, melynek azonban sarokköve maradt a grassi (szöveg)világ. Tanulmányomban az 1980-as és 1990-es évek lengyel prózairodalmát vizsgálva mutatom be, hogy a gdański szerzők, elsősorban Paweł Huelle és Stefan Chwin miként jelenítik meg a németiség emlékeit, a város egykori német lakóit, illetve milyen szerepet játszik műveikben a német (beszéd, szöveg, nyelv, írás) mint médium.

A mottóul választott első idézet Grassnak a hét évvel a Nobel-díj elnyerése után megjelentetett, deklaráltan önéletrajzi *Hagymahántás közben* című művéből való. Ennek cselekménye a második világháború kitörésével indul, és 1959-ben, az első regény, *A bádogdob* megjelenésének évében fejeződik be. Mindkét dátum döntő fordulatot hozott a szerző életében, a háború nemcsak gyermekkorának vetett idő előtt véget, hanem a Szabad Várost is menthetetlenül leradírozta a térképről. A sokszínű, heterogén közeget, amely egészen a németek bevonulásáig fellelhető volt, a III. Birodalomhoz csatolás szüntette meg, az 1945-ös ostromban pedig a történelmi városmag is szinte teljesen elpusztult. A *bádogdobban* Grass jelképes családi Bermuda-háromszöge, a harciasan és kispolgárian német apa, az álmodo-

¹ Günter Grass: *Hagymahántás közben* (*Beim Häuten der Zwiebel*), GRASS 2007, 8–9.

² Salman Rushdie: *A mór utolsó sóhaja* (*The Moor's Last Sigh*), RUSHDIE 1997, 225.

zó, lengyel identitású nagybácsi és a kettejük közt egyensúlyozó, a két férfival nemcsak kártyapartikat folytató kasub anya jól példázza, miféle vegyes nemzetiségi mátrixot semmisített meg a történelem.

A hagyma első héjait Grass danzigi trilógiaként³ is emlegetett három pályakezdő kötetében hántotta le, és élete végéig folytatta a rétegek lefejtését, a városa, családja és nemzete közelmúltjával való szembenézést. A Nobel-díj átvételekor mondott beszédében rámutatott, hogy ő maga is menekült családból származik, és a szülőföld visszafordíthatatlan elvesztésének bizonyossága közrejátszott íróvá válásában. Az írás által akarta elveszett, elpusztított városát, ha nem is visszanyerni, de megidézni „templomaival és temetőivel, a hajógyarak zajával, a csendesen morajló Balti-tenger szagával, eltűnőben levő nyelvével”, de azokkal az elszenvedett és elkövetett bűnökkel is, „melyek megvallását semmilyen feloldozás nem követheti”.⁴ Salman Rushdiera hivatkozott, az indiai születésű szerző Bombay-képzetével hasonlította össze Danzighoz fűződő viszonyát. Felidézte egy korábbi beszélgetésüket, amelyben arra jutottak, hogy az elveszített szülőváros mindkettejüknek ugyanazt jelenti: „éltető forrás és szemetesgödör, kiindulási pont, a világ közepe”.⁵ Ezért választottam második mottóul *A mór utolsó sóhajából* származó, Bombayra vonatkozó idézetet, amely a város jelentéseinek időbeli rétegezettségére utal: a palimpszeszt metafora Danzig/Gdańk vonatkozásában is nagyon kifejező.

Grass a Szabad Város sokszínűségének megszüntetésére, a nem német lakosság eltűnésére meghatározó gyermekkori tapasztalatként, saját veszteségként tekint vissza. A népszövetségi előírásokból fakadó kétnyelvű hirdetmények és feliratok, a lengyel állam által, lengyel személyzettel működtetett szolgáltatások, mint például a vasút és a posta nem változtattak a város alapvetően német jellegén. Műveiben a kulturális heterogeneitás – hiányként való számbavétele révén – mégis felértékelődik és meghatározóvá válik. A német írónak azonban nemcsak a náci ideológia térnyeréséről, Danzig fasizálódásáról voltak gyerekkori emlékei, részese lett a németiség nagy tömegeit érintő traumatikus tapasztalatnak is, amelyet „menekülés és elűzés”⁶ néven szoktak emlegetni. A háború után először 1958-ban tért vissza szülővárosába, főleg *A bádogdob* megírásához keresett anyagot, emlékeit a gyerekkori helyszíneken akarta ellenőrizni és felfrissíteni, ott azonban olyan lengyeleket ismert meg, akik – menekültek lévén – megértették az érzéseit.⁷ A szülőföld kényszerű elhagyása és az új helyek idegensége mint közös, bár külön-külön, sőt rész-

---

³ *Die Blechtrommel (A bádogdob)*, 1959; *Katz und Maus (Macska és egér)*, 1961; *Hundejahre (Kutyaévek)*, 1963.

⁴ GRASS 1999. Saját fordításban idézem, és a továbbiakban is minden szöveghely, ahol nem tüntetem fel a fordító nevét, az én fordításom. K. N.

⁵ „Quelle und Müllgrube, Fixpunkt und Weltmitte“, GRASS 1999.

⁶ Flucht und Vertreibung

⁷ „Ich traf dort auf eine Bevölkerung, die aus Wilna und aus Grodno kam. Das waren auch Flüchtlinge, die verstanden meine Gefühle.“ GRASS–HUELLE 2004.

ben egymás rovására átélt tapasztalat⁸ már az első látogatás során közelebb hozta a gdańskiakat Grasshoz, aki személyes érintettsége révén egyszerre tanú és áldozat, még ha műveiben a menekülés, a kitelepítés alapvetően más kérdések – mint a fasizmus és a háborús agresszió, a németiség történelmi felelőssége – kontextusában jelenik is meg. Irodalmi kvalitásai mellett feltehetően ez a megközelítés, a náci múlttal való szembenézés, a lengyelség iránti gesztusok és az elvesztett hibriditást felértékelő hiánynarratíva tette a trilógiát egyfajta német–lengyel dialógus kezdőpontjává. Mielőtt azonban a párbeszéd irodalmi vonatkozásaira rátérek, e kapcsolatépítés politikai előzményeit szeretném röviden bemutatni.

Már az 1943-as teheráni konferencián körvonalazódott az a forgatókönyv, amit 1945-ben a jaltai konferencia szentesített, a potsdami pedig megerősített: Németország keleti határait az Odera–Neisse, Lengyelországot pedig a Bug folyó vonalán állapítják meg, és ezzel összefüggésben nagy volumenű kitelepítéseket rendelnek el. Így a két nemzet területi veszteségei egyszersmind a saját Kelethez kapcsolódó tradíció megszakadását is jelentették.⁹ Miközben Lengyelországot nyugatra tolták, párhuzamosan folyt a keleti területek lengyel lakosságának és az új határokon belül maradt németeknek a kitelepítése. Lengyelország – Moszkva bábáskodása mellett – a háború utáni években csak a szocialista táborba betagolt NDK-val igyekezett „jószomszédi” viszonyt kialakítani, de ez az igyekezet nem terjedt ki a múltbéli traumák kezelésére, Nyugat-Németországgal pedig csak az 1960-as években, Willy Brandt keleti politikája hatására mozdult el a mélypontról a kapcsolat (a határvonalat véglegesítő békeszerződés aláírására csak a német egyesítés után került sor). A Szovjetunióhoz fűződő szövetségi viszony nem tette lehetővé, hogy az új keleti határvonal, illetve a hivatalosan repatriálásnak nevezett kitelepítések ellen akár az ország vezetése, akár az érintettek kifogást emeljenek, a német lakosság távozásának körülményeit hallgatás övezte, miközben a lengyel hatóságok siettettk az újonnan szerzett területek benépesítését és polonizálását.¹⁰ Mivel az 1939-es és az 1944–45-ös szovjet megszállás egyaránt tabutéma volt, a hivatalos kiadványok nemcsak a német civilek sorsa felett tértek napirendre, hanem a lengyelek szenvedéseier is kizárólag a németeket tették felelőssé, a repatriálók magukra maradtak saját menekülésük, elűzésük traumájával, kijelölt lakóhelyük idegenségével, miközben a békeszerződés hiánya miatt jó ideig a németek visszatérésétől is tartottak (és aligha reménykedhettek a szülőföldjükre való visszatérésben). Andrzej Brenz a lengyelországi német kulturális örökséggel foglalkozó írásában úgy fogalmaz, hogy „... a német áttelepülőkkel ellentétben, akik egy szervezett, teljesen intézményesített környezetbe érkeztek, és ott többnyire kisebbséget alkottak, a lengyel migránsok társadalmi értelemben ‘üres’, kulturálisan idegen helységekből telepedtek le, rendszerint olyan közösséget alkotva, mely kizárólag máshonnan érkezettekkel állt. (...) Egyikük is, másikuk is elhagyta a szülőföldjét: egyikük számára ez

⁸ Fölfoghatjuk úgy is, hogy az elűzés/betelepülés és a hontalanság/otthonteremtés egymás inverzeként tétéleződik a két nézőpontból.

⁹ A kérdéssel korábbi tanulmányomban foglalkoztam: KERTÉSZ 2010.

¹⁰ Vö.: KERTÉSZ 2010.

a hitleri Németország bukásának következménye volt, másikukat pedig sajátos módon kárpótolta a háború alatt átélt szenvedésért, illetve Keleten maradt javaiért”.¹¹

Katarzyna Jerzak a nevet és nyelvet váltott város irodalmi pályafutásáról írt esszéjének címében Danzig/Gdańsk úgy jelenik meg, mint „a város, amely nincs többé, a város, amely örökké fennmarad”. A szerző szerint Grass művei afféle ellenméregként hatástalanították a náci és a kommunista propaganda állításait.¹² Az 1958-as látogatását és programját szervező (és ellenőrző) irodalmárok, köztük a nem sokkal később disszidáló Marcel Reich-Ranicki tudomást szereztek a készülő mű koncepciójáról.¹³ Feltehetően azt is felmérték, hogy a párt ideológusai egyáltalán nem üdvözölnének egy a náci múlttal szemben kritikus, ráadásul a szabad városi időszakot mitizáló német regényt. Noha későbbi lengyel útjai elé egy alkalomtól eltekintve továbbra sem gördítettek akadályokat, és Grass bekapcsolódhatott Volker Schlöndorff 1979-es Bádodob-adaptációjának forgatásába is, a regény lengyel kiadására sokáig kellett várni. A kész fordítást a cenzúra visszadobta, a szöveg 1979-ben, szamizdatban jelent meg először, az első nyilvánosságba pedig csak 1983-ban került be, több helyen meghúzva. A *Macska és egér* esetében a cenzor elnézőbb volt, így már 1963-ban, alig két évvel az eredeti után megjelent és úttörő szerepet játszott a lengyelországi Grass-recepcióban.¹⁴

Nemcsak a hivatalos propaganda, hanem a város új lakossága is sokáig afféle alapítóeseményként, origópontként határozta meg a német kapitulációt, semmiféle kontinuitást nem ismerve el a korábbi idősakkal. A németekre kizárólag bűnös-ként, nem pedig áldozatként tekintettek, és a lengyel jelenlét folyamatosságát és magától értetődőségét hirdető (de létezésükkel erre rácáfoló) feliratok¹⁵ mintha végleg el akarták volna törölni a német múltat. Grass művei viszont elképzelhetővé, sőt, olykor vonzóvá is tették egy letűnt világ hétköznapijait, és lehetőséget teremtettek a szabad városi tradíció részleges adaptálására. A nyolcvanas évek elejére a lengyel ellenzéki mozgalommal párhuzamosan a második nyilvánosság is gyorsan kiépült, az évtized végéig fennmaradtak ugyan a cenzurális tilalmak, de időközben a szamizdat egyre szélesebb körben kezdett terjedni, és az olvasóközönséghez a hivatalosan engedélyezett kiadványok mellett jó eséllyel jutottak el az emigrációs és az illegális kiadók publikációi, ami az állam információs monopóliumát is meggyengítette, és megteremtette a hivatalos emlékezetpolitika bírálatának fórumait. A Szolidaritás mozgalom létrejöttét, majd betiltását kísérő (hivatalos és spontán) német gesztusok elősegítették a közeledést, a német–lengyel kapcsolatok új alapokra helyezését, amibe irodalmi szövegek is bekapcsolódtak. A grassi inspi-

---

¹¹ BRENCZ 2004, 211–212.

¹² JERZAK 2006, 77.

¹³ Norbert Honsza említi, hogy Reich-Ranicki elsősorban afelől érdeklődött, milyen társadalmi küldetést tölt is majd be a készülő regény, majd felhívta a Grass-t figyelmébe ajánló Andrzej Wirthet, és óvatosságra intette. HONSZA 1994, 124.

¹⁴ A *Kutyaévek* lengyel fordítását 1990-ben adták ki.

¹⁵ CHWIN 2014, 225.

rációk mellett a lengyel Gdańsk történelmi szerephez jutása (az 1970-es és 1980-as hajógyári sztrájkok és a Szolidaritás szakszervezet megalakulása nyomán), az ebből fakadó szellemi pezsgés és a háború után született nemzedék színre lépése együttesen készítette elő a terepet az elsősorban Paweł Huelle és Stefan Chwin nevével fémjelzett ún. gdański iskola számára.

A GDAŃSKI ISKOLA

Jerzak azt hangsúlyozza, hogy a hely szelleme önmagában nem generál szöveget, olyan szerző megjelenésére van szükség, aki megteremti az adott város mitopoétikai imázsát.¹⁶ Danzig esetében Grass műveiből bontakozott ki az a városzöveg, amelyet az 1957-es születésű Paweł Huelle és az 1949-ben született Stefan Chwin lengyelül írt tovább – mindkét szerző lengyel betelepültek gyermekeként jött világra Gdańskban, és a város, akárcsak Grassnál, meghatározó szerepet játszik prózájukban. Huelle és Chwin a gdański polonisztikán végzett, mégpedig az iskola-teremtő romantika-kutató, Maria Janion tanítványaiként, aki a lengyelországi Grass-recepciónak és -kutatásoknak is egyik kezdeményezője volt. Chwin az egyetemen maradt, és mind a mai napig párhuzamosan ad ki tudományos és szépprózai munkákat, Huelle pedig a Szolidaritás sajtóirodáján kezdett dolgozni, majd annak 1981-es betiltása óta hol szabadúszó, hol különböző művészeti intézmények munkatársa. 1987-ben adta ki első, *Weiser Dávidka (Weiser Dawidek)* című kötetét¹⁷, amelyet a lengyel kritika az évtized regényének nyilvánított. A következő évtized regényét, a *Hanemannt*¹⁸ 1995-ben jelentette meg Stefan Chwin, aki már négy évvel korábban jelentkezett egy autobiografikus gdański fikcióval.¹⁹

Már a nyolcvanas években nyilvánvalóvá vált a huszadik század történeti narratíváinak megújítása iránti igény, és elmozdulás történt a németek ábrázolásában is.²⁰ Az ismeretlen Huelle pályakezdő regénye mintegy beteljesítette, sőt felül is múlta a várakozásokat. A *Weiser Dávidka* szereplői gdańsziak, a cselekmény kö-

¹⁶ JERZAK 2006, 77.

¹⁷ A regény magyar kiadása: HUELLE 2002.

¹⁸ A regény magyar kiadása: CHWIN 2004.

¹⁹ *Krótki historia pewnego żartu (Egy tréfa rövid története)*. CHWIN 1991. A regénynek eddig nem jelent meg magyar fordítása, egyedül a 2007-es kiadás utószavaként közölt esszét adták ki *Lelkecske, játékaidnak vége* címen Wéber Kata fordításában. CHWIN 2001. A fenti Chwin-regényeket a nosztalgia és az emlékezés kontextusában tárgyalja Balogh Magdolna, BALOGH 2014, én pedig az új helyek birtokbavétele kapcsán emlitem azokat már hivatkozott tanulmányomban, KERTÉSZ 2010.

²⁰ Az első radikális újítást e téren már Andrzej Szczypiorski 1986-os sikerregénye, *A szép Seidenmanné* meghozta. SZCZYPIORSKI 1991. Ebből a meglehetősen szentimentális és hatásvadász könyvből, amelyben a címszereplőnek egy német katona és lengyel fiatalember segítségével sikerül kiszabadulnia a Gestapo fogságából, jó is származott. Szczypiorski egyszerre bírálta a lengyel nacionalizmust és hiteltelenítette a németekkel kapcsolatos negatív sztereotípiákat. Przemysław Czapliński abban látja a regény fő érdemét, hogy a civilek perspektívájából mutatta be a háborút, és „megfosztotta a németeket náci jegyeiktől”. CZAPLIŃSKI 2010, 7.

zépöntjében az 1957-es év nyara áll, a háború után született kiskamaszok vakációjára a felnőttként is a városban élő narrátor huszonegynéhány év távlatából tekint vissza. Feltehetően többségükben betelepülő családok gyermekeiről van szó, de ezek a kiskamaszok mintha nem tulajdonítanak jelentőséget a származás és identitás kérdéseinek, talán nincsenek is tisztában a részletekkel. Az árva Weiser Dávidkáról és nagypapjáról kiderül ugyan, hogy az ukrainai Brodyból érkezett zsidók, de a fiú elválaszthatatlan társának, a vele egykorú Elkának lengyel a vezetékneve, majd csak felnőttként vallja magát németnek és költözik az NSZK-ba. Elka Wiśniewska német felmenőiről nincs tudomása a gyerekeknek, de talán a lánynak magának sem, mint ahogy a többiek származása is rejtve marad, a német és lengyel lakosság áttelepítése nem idéződik meg a regényben.

A városban kísértenek a háború emlékei, a gyerekek képzeletében és játékaiban felbukkannak a család, az iskola, a propagandafilmek által bemutatott, félelmetes németek figurái (Forster, német városparancsnok, régi bélyegek Hitler-portrékkal), de Weiser jóvoltából a város német kultúrájának egy addig ismeretlen dimenziója is felszökken: az oliwai erdőkben vadászó Nagy Frigyesről, a gesztenyefasorban sétáló Arthur Schopenhauerről mesél társainak, elvezeti őket egy épen maradt villanegyed cirádás épületeihez és megmutatja a német temető pusztuló sírköveit. Bizonyos értelemben beavatási regényről beszélhetünk tehát, hiszen a vakáció alatt a környéken lézengő gyerekcsapat Weiser vezetésével Danzig német múltjának titkos, mitikus világként való felfedezésére indul. A kérdés az, hogy miből táplálkozik Weiser tárgyismerete, hiszen az ő felmenői semmiképpen nem kötődnek a városhoz, és az is kiderül, hogy nem tud németül, tehát sem a családi hagyomány, sem az otthonról hozott némettudás nem jöhet szóba. Az egyik lehetséges magyarázatot éppen a *grassi* minták jelenthetik: *A bádogdob* Oskar Matzerathja, aki természetfeletti képességekkel és nem empirikusan megszerzett tudással rendelkezik, de még inkább a *Macska és egér* kortársainál ügyetlenebb és fejletlenebb Joachim Mahlkeja, aki idővel behozza, sőt, le is körözi őket, megtanul úszni és merülni. Az elsüllyedt lengyel hajóroncs felfedezésének és birtokbavételének is kezdeményezője és bajnoka lesz: Mahlke merülései az egykori Szabad Város tiltott és eltüntetett lengyelségébe való megmerítkezésként is értelmezhetők. Ennek analógiájaként is felfogható, ahogy Weiser a német Danzig egyre mélyebb rétegeit tárja fel.

Paweł Huelle Gdańsk Wrzeszcz nevű negyedében, az egykori Langfuhrban nevelkedett, nem messze Grass mikrokozmoszától, első regénye tudatosan és deklaráltan kapcsolódik a danzigi trilógiához: „*A Macska és egér* a legkedvesebb számomra, ez nagyon hamar, már a hatvanas években megjelent lengyelül. Nem elég, hogy az egész az én kerületemben játszódik, de ráadásul különös, mégis nagyon szép kifejezése a lengyelség iránti lelkesedésnek. Az én *Weiser Dávidkám* Grassnak e művével folytat párbeszédet”²¹ – utal a mű genezisére egy interjújában, egy rádióbeszélgetésben pedig úgy fogalmaz, hogy műveiben Gdańsk történetének lényegét akarta megragadni, ugyanis ott „nagy kulturális, nyelvi, vallási formációk időről időre hirtelen eltűnnek, a történelem vagy a sors szeszélyéből, nagyhatalmak

---

²¹ HUELLE 2009.

döntése következtében”.²² A kultikussá vált történet szálait egy tizenegy éves fiú, Weiser Dávid mozgatja, ő is, társai is a háború után születtek, annak eseményeiről csak közvetett tapasztalataik vannak.

Chwin első gdański regénye a szerző szándéka szerint a hely pszichoanalízisére vállalkozik. Ebben a gyermekperspektívából íródó aparegényben azt igyekszik ugyanis rekonstruálni, hogy miként formálta egy az ötvenes évek Gdańskjában felcseperedő fiatalember politikai és erkölcsi tudatalattiját városa.²³ A főhős gyerekkorát, akit Huelle kamaszszerelőihez hasonlóan arra tanítottak, hogy Gdańsk a „Gonosz Városa – a német gonoszé”²⁴, eleinte félelmei uralják. A vilnai születésű apa egész családjával és honfitársaival egyetemben a történelem gonosz tréfájának, a két 20. századi totalitarizmusnak az áldozata. Az egyik totalitarizmus még ereje teljében van a narrátor gyerekkorában, a másikkal ott kísértenek az emlékei, de lassan a múlt rétegei alól felszökken a Szabad Város vonzó öröksége is. A németek ábrázolásában az igazi áttörést azonban Chwin 1995-ös regényének címszerelője, Hanemann hozza majd meg. A német orvos még a háború kitörése előtt egy személyes tragédia miatt összetörik és magába fordul, egyedülként marad a villában, ahonnan szomszédai elmenekültek, és többségükben a tengerbe veszték 1945 januárjában, mikor a menekülteket szállító hajót²⁵ a szovjetek elsüllyesztették. Egy születendő gyermekének otthont kereső lengyel házaspár ebbe a házba költözik be, az ő kisfiukból lesz a történet narrátora. A lengyelül tudó, az élethez kevésbé, de saját környezetéhez erős szálakkal kötődő régi danziger személyében is összekapcsolja a város múltját és jelenét, a német és a lengyel közeget. A lengyel hatóságok zaklatása miatt azonban az ötvenes évek elején Hanemann mégis elhagyja Gdańskot, csakhogy ekkor már nincs egyedül. Magával viszi a ház egyik új lakóját, az ukránnak mondott, de feltehetően inkább lengyel partizánmúltját titkoló lányt, akit megmentett az öngyilkosságból, és aki soha nem beszél arról, min ment korábban keresztül, mint ahogy nem szólhat meg védencük, a süketnéma fiú sem, akit szintén magukkal visznek. Przemysław Czapliński szerint „a gyenge német, a mélabús Germanus sedens” a német hagyomány feledésbe merült tartományára utalt. Hanemann sebezhető ember, aki az elemek hatalmával szembesülve felismeri saját törekenységét.²⁶

Ez a három, egy évtizeden belül megjelent regény és Paweł Huelle két Londonban kiadott elbeszéléskötete²⁷ teremtette meg a gdański iskolát, amelynek kibontakozásához hozzájárult a rendszerváltás ténye is. A nyolcvanas évek második felé-

²² HUELLE–MILEWSKA–PAWLAK 2014.

²³ ŁĘCKA 2000, 147.

²⁴ CHWIN 2001, 653.

²⁵ A regényben Friedrich Bernhoff néven szereplő hajót az 1945 januárjában elsüllyesztett Wilhelm Gustloffról mintázza Chwin.

²⁶ CZAPLIŃSKI 2010, 7.

²⁷ A címében is kifejező *Opowiadania na czas przeprowadzki (Elbeszélések a költözés idejére)*, HUELLE 1991; *Pierwsza miłość i inne opowiadania (Az első szerelem és más elbeszélések)*, HUELLE 1996.

nek cenzurális gyakorlata megengedő volt ugyan a sztálinizmusra vagy a tenger-mellék ellenzéki megmozdulásaira utaló szöveghelyekkel szemben, de a menekülés és repatriálás, a gyökértelenség ábrázolása elsősorban az 1990-es években válhatott irodalmi témává. Az irodalom nemcsak bemutatta a helyek „elsajátításaként” is leírható folyamat, hanem elő is segítette azt. Az első nemzedék képviselői nehezen ismerkedtek új lakóhelyükkel, a kontinuitás hiánya ezt nem is tette könnyűvé.²⁸ Birtokba vették a várost, ugyanúgy, ahogy birtokba vették a házakat, azok berendezését, nem is volt más választásuk. Csakhogy idővel nem lehetett kitérni a kérdés elől, hogy kik is azok, akiket kivont ebből e térből a történelem, akiknek a helyébe érkeztek. Dorota Kołodziejczyk az 1990-es évek lengyel prózájával kapcsolatban a helyeknek a mágikus realizmus általi visszaszerzéséről beszél: „A lokalitást a kitörölhetetlen idegenséggel együtt kell kifejezésre juttatni, amely megszabja saját narrációs lehetőségeit, saját történeteinek többszólamúságát, saját kulturális kódját. A mágikus realizmus ezekben a regényekben a többretű és sokszólamú történelmi narráció rekonstruálását szolgálja, a szó szoros értelmében vett többnyelvűség előhívását, ami végső soron egy narratív kereten belül egyesít egymástól időben, eszmei és kulturális vonatkozásban távoli történeteket.”²⁹

Mindhárom felsorolt regényben és számos Huelle-elbeszélésben is a városban felnőtt narrátor rekonstruálja Jalta utáni gyermekkorá³⁰ emlékeit. Ennek azért van jelentősége, mert az otthonosság-idegenség dichotómia megítélése nemzedéki problémaként is tételeződött.³¹ A gyermekek csak a felnőttek narratívájából ismerték meg az elveszett szülőföldet, miközben minden valós tapasztalatuk az új helyekhez és az új rendszerhez kötődött. Ha lakóhelyükhöz kapcsolódó élményeik közt voltak is pozitívak, a politikai berendezkedés nemigen szolgált örömmel. A szocialista hétköznapi fojtogató légköre mellett a hivatalos ideológiai németellenesség csak megerősítette a betelepült családokban az idegenség és az ideiglenesség érzetét.

A *Weiser Dávidka* sikerét elindító Jan Błoński Huellét és Chwint elsősorban az emlékezés és az álmodozás íróinak tartotta: náluk a gyermeki nézőpont valóban nosztalgikus hangvétellel párosul, a felnőttek által átélt megpróbáltatások csak valahol a háttérben jelennek meg. Újabban azonban több tanulmány is felvetette a Marianne Hirsch által bevezetett posztmemoriális értelmezés lehetőségét e szövegekkel kapcsolatban. A kényszermigráció lengyel traumáinak tematizálása már az új területeken született generációkra maradt, az általuk írt prózaszövegekre ezért

---

²⁸ Brencz már idézett tanulmányában közölt megállapításai a Közép-Odera menti kényszermigrációról Gdańsk vonatkozásában is megállják a helyüket: „Ha ott találták még az előző lakosokat, rövid volt velük a kapcsolatuk (a német lakosság gyors kitelepítése miatt) és – ahogy ezt többnyire leírták, egészen a legutóbbi időkig – érthető módon kölcsönös ellenszenv, sőt, utálat hatotta át.” BRENCZ 2004, 212.

²⁹ KOŁODZIEJCZYK 2008, 148.

³⁰ HUELLE–KONIECZNY –ZBIERSKI– CHWIN 1996.

³¹ Vö.: KERTÉSZ 2010, 61–62.

általában az utóemlékezet perspektívája jellemző.³² A narrátorok gyakran idézik fel a szülőkhöz, nagyszülőkhöz fűződő kapcsolatukat, rekonstruálni igyekeznek (elmondott, illetve elhallgatott) történeteiket.

A város megfejtésre váró rejtvényé, felfedezésre váró helyé válik: „Gdańsk palimpszeszt jellegénél fogva az idegen kultúrába való beavatás révén ismerhető meg, olyan város tehát, ahol »a hely megismerése révén formálódik a megismerő énje«.”³³ A felnövő nemzedékeknek meg kell érteniük szülőhelyük több évszázados történelmét, hogy felépíthessék rajta a sajátjukat. „A várossal való találkozás valamennyi egymással elvegyülő, régi és új lakosnak nagy erőfeszítést, új begyökeresződés megtanulását jelenti.”³⁴ Hanna Gosk szerint „a kortárs lengyel migrációs narratívák elbeszélőjének identitásába beépül az áthidaló, összekötő szerep”, de ez a kapcsolat „nagyreszt a képzelet műve, mely túllép a mi–mások, a jövevény–itteni, a beágyazottság–gyökértelenség duális paradigmáin”.³⁵

FENYEGETŐ NYOMOK VAGY TITKOS ÜZENETEK?

A hely elsajátításának folyamatában a német jelenlétnak materiálisan is létező, mégis imaginárius bizonyítékát jelentik a német feliratok és a német beszéd, ezek visszaszorítása, illetve hiánya. A hozzájuk kapcsolódó viszony megváltozásának ábrázolása fontos szerepet tölt be a vizsgált szövegekben, a folyamat a félelemtől és elutasítástól az elfogadás fele halad. Danzig nem Atlantiszként süllyed el, a városi tér megmarad, a romok idővel újjáépülnek, miközben a németiség minden közvetlen ismervét eltávolítják a nyilvánosságból: eltűnnek a német feliratok, nem hallani német beszédet, nincsenek már német emlékművek és utcanevek, nem szabad Wagnert játszani, miközben az otthonok berendezése, használati tárgyai még *posztnémetek* – így fordítható magyarra a *poniemiecki* kifejezés, amivel a németek hátrahagyott javait jelölték. Felsőbb utasításra sietnek elfedni a város idegenségét, miközben az otthonoké és az otthonkeresőké sokáig megmarad.

A háború végén odaérkező lengyelekben a háborús kataklizma nyomai, a Vörös Hadsereg jelenléte és a romok közt megmaradt német feliratok egyaránt félelmet kelthettek. Jól dokumentálja a torokszorító miliót egy tíz évvel a rendszerváltás után megjelent, archív fotókat tartalmazó album, melynek címe is a drámai helycserére utal: *A vég és a kezdet. Gdańsk 1945–1955*.³⁶ Viszonylag kevés ember került lencsevégre, a képek többségén az elpusztított, elnéptelenedett város látható – üszkös romok és értelmüket vesztett feliratok. A pályaudvarról készült 1944-es felvételen jól kivehető a vereség elkerülhetőségét sugalmazó *Schafft Waffen für die Front* felirat, a Schopenhauer családnak egykor otthont adó patinás Szentlélek utcában – melynek az egyik oldala, a filozófus szülőházával, megsemmisült – len-

³² Az ő formálódásukban a családi és közösségi emlékezet mellett a holokausztirodalom is szerepet játszott már.

³³ BAGŁAJEWSKI 1999, 329.

³⁴ WEŹGOWIEC 2013, 18, 100.

³⁵ GOSK 2012/A, 9.

³⁶ FIGLAROWICZ–ŚLIWKA 2000.

gyel katonák néznek az objektívbe, a háttérben még megmaradt falrészleten német nagykereskedés cégére látszik, egy másik fotón hirdetőoszlop árválkodik, amelyre az utolsó német színházi műsor mellé már felkerültek a kikötő lengyel újjáépítésének tervei³⁷. Paweł Huelle a kötethez írt előszavában pedig arra a képre hívja fel a figyelmet, amely Bolesław Bierut hajógyári látogatását örökíti meg 1945-ben³⁸, amikor még füstölgött a belváros. A háttérben a német szolgálati beosztást és első-tétítési előírásokat tartalmazó táblákat láthatunk, a lengyel propagandagépezet még csak ezután lendül működésbe. Az idegen felirat egyszerre idézheti az egykori német jelenlétet és a német vereséget. A cégérek és reklámok sorsát megpecsételi az általuk hirdetett intézmények, szolgáltatások eltűnése.

Komplexebb problémát jelentenek a topográfiai elnevezések és az emlékművek: a térfoglalásnak mindig van szimbolikus dimenziója is. Jól szemléltetik ezt a *Hannemann* következő részletei. Az első a narrátor szüleinek megérkezéséről tudósít: „A Kronprinzenallee nevű utcán haladtak – a fabódés megállónál ez a gót betűs felirat ijesztett rájuk egy zomántábláról. A sínek behavazva, kerülgetniük kellett a keresztbehányt jeges póznákat, majd a kiegészített villamost, botladoztak a jeges talpfákon. (...) A belvárosban, a pályaudvari csarnoknál, ahonnan még nem tűntek el a fekete, »Danzig« feliratot hirdető táblák, zöld teherautók törtek át a behavazott romhalmazon.”³⁹ Jó harminc oldallal később már javában folyik a város polonizálása; a Németországba készülő Steinné lesz figyelmes a változásokra: „Az asszony látta a Steffenswegen, amikor két munkás Horowitzék házának falára felszegezte a zomántáblácskát: »Stefan Batory utca«. A Mirchauer Weget most Partizánok útjának, a Hochstriesst pedig – Słowacki utcának hívták. Langfuhrra most azt mondták, hogy »Wrzeszcz«, Neufarwasserra pedig azt, hogy »Új kikötő«, Brösenre pedig azt, hogy »Brzeźno«. Nehéz volt kiejteni és fejben tartani ezeket a neveket.”⁴⁰ A névváltoztatások elsősorban nem a még ott lévő német lakosságnak szóltak, ők amúgy is defenzívában voltak. Ottmaradásuk feltételeként minden esetben a német nyelv nyilvános használatának kerülését írták elő, de nemegyszer a nevüket is meg kellett változtatniuk. A lengyel nevek, a tér nemzetiesítése a betelepülők, a lengyel közönség számára viszont fontos üzenetet hordozott. Chwin az *Egy tréfa rövid története* 2007-es kiadásához csatolt utószavában már az eltakart rétegekről, a lengyelség mázáról ír, a város palimpszeszt jellegére utal, mikor visszaemlékezik, milyen benyomások érték gyermekkorában: „Lent ott lappangott az elfojtott némettség, mennonita nyomok, a keresztes lovagok csodálatos építményei és a porosz bankok maradványai, a felszínen pedig a lengyelség fehér-piros máza a sietősen betűzködött vörös zászlócskákkal és a friss felirattal egyetemben: »Voltunk. Vagyunk. Leszünk«; az egész fölött még a katolikusok keresztje, a szárnyas fehér sas, melyről a koronát sikerült lefűrészelni, a vörös csillagot formázó izzósor, a sarló és kalapács.” Majd hozzáteszi, hogy a lengyel meg a cirill betűs feliratok „összekeve-

³⁷ Figlarowicz–Śliwka 2000, 23, 15, 22.

³⁸ Figlarowicz–Śliwka 2000, 7–8, 28.

³⁹ CHWIN 2004, 77.

⁴⁰ CHWIN 2004, 98.

redtek a házakon vöröslő gót betűk szálkás soraival, melyek konokul villantak elő a friss festés alól”.⁴¹

Hasonló reflexiókat találunk Antoni Pawlak gdański költő visszaemlékezésében is: „Egyfelől soha sem látott helyek emléke vett körül, másfelől olyan falak árnyékában éltünk, amelyek ismeretlen nyelveken szóltak hozzánk. A golyóütötte nyomok és a titokzatos betűk mintha rejtjelezett üzenetet közvetítettek volna – *Sparkasse der stadt Danzig* vagy a végső igazságok még talányosabb ábécéjével *Min nyet*. Az én nemzedékemnek kellett ezeket a helyeket megszelídítenie és sajátjává tennie.”⁴²

Huellénél és Chwinnél a német feliratok, márka- és helynevek tehát a múlt titkolt, elzárt, tabukkal sújtott emlékeit keltik életre, megidéznek a város egykori lakóinak a világát. Ez a világ általában valahol a felszín alatt rejlik, pincékben, temetőekben, új festékrétegek alatt. De az együttérzés, megbocsátás, bűnbánat megéléséhez is időre van szükség. A német feliratok funkciója más a háborút átélő nemzedék városba érkezésekor, és más, amikor gyerekeik felfedező útjaikon szembesülnek azokkal. Az *Egy tréfa rövid történetében* a kisfiú megretten a gyerekszoba tapétája mögül előkerülő újságoktól: „Ahol levált a tapéta, előbukkant a Danziger Vorposten fekete címsora (...) Apám a bácsikámmal nekilátott a maradék tapéta leszaggatásához, és amikor a kínai krizantém mintás königsbergi papírtapéta utolsó foszlánya is zizegve a padlóra hullott, a mi magas, sötét szobánk, ahol minden nap háborítatlan békében aludtam el, nem tudván, mi szunnyad a felszín alatt, egy ismeretlen város hirdetőoszlopává változott. A földtől a mennyezetig régi újságok borították a falat.

A legigazibb sváb újságok sorakoztak előttem, a legigazibb sváb papírból, a legigazibb sváb fotókkal! És ráadásul a dátumok! Szinte beleszédültem. Meg kellett tapogatnom az ujjammal a falat, hogy meggyőződjem, hogy amit látok, az igaz. A gótbetűs fejléceken ott feketéllettek az évszámok 1934, 1937, 1939, 1941... Ha belegondolok, hogy ez annyi év óta ott volt alul, és nekem fogalmam sem volt semmiről! Az asztalon állva apám mellett, néztem a reklámok fekete szövegét, az apróhirdetéseket, a gauleiterek gótbetűs rendelkezéseit, és körülöttem a szögletes gót betűk úgy burjánzottak a falon, mint valami fekete folyondár.”⁴³

Ugyancsak ebben a kötetben találjuk a „rossz betűk” elleni offenzíva részletes leírását. A wrzeszczi vasúti felüljáróról és az indóház téglafaláról az eső mossa le a feketével felfestett gót számjegyeket, melyek rendeltetésével senki sem volt már tisztában, de gyökérkefével, ronggyal, vésővel is harcba indulnak ellenük. A szerző egy későbbi esszéjében úgy fogalmaz, hogy „a gdański falak etnikai tisztogatására is sor került: kivésték, lekaparták, lemosták, átfestették a feliratokat és cégereket”.⁴⁴ Az ördögűzés e formája mégsem jár teljes győzelemmel: a német betűk a tekintetektől eltakarva néhol mégis dacolnak a pusztulással, a régi csatornaszeme-

⁴¹ CHWIN 2001, 653.

⁴² PAWLAK 2014, 58.

⁴³ CHWIN 2007, 17.

⁴⁴ CHWIN 2014, 225.

ken, a külvárosokban, a fürdőszobák vízcsapjain tovább élnek, bizonyos értelemben egy régi polgári kultúra utolsó képviselőiként.

Az *Egy tréfa rövid történetében*, mikor a gyerek lemerészkedik a családnak ott-hont adó posztnémet ház pincéjébe, arról is megbizonyosodik, hogy a felvilág alatt vonzó alvilág is létezik. Az öt lépcsőfok egy titokzatos, az elmúlás pecsétjét viselő birodalomba vezet. A fiú egyszerre figyel fel a könyvek gerincén levő arany betűkre és a penész szagára. Egy megperzselt szélű albumot talál, gótbetűs feliratokkal. Az albumból kihullik néhány levelezőlap, a szülővárosát ábrázoló fényképekkel:

„A város sötétbarna volt, gótikus, templomokkal és tornyokkal, téglából és kőből épült, régi vitorlásokkal, gőzhajókkal, árbocokkal, darukkal, rozsdás szépiaszíne volt, és, mint azt az egyik képeslap felirata hirdette, Danzignak hívták.”⁴⁵ Hasonló izgalommal szemlélik a Huelle-elbeszélések gyermek hősei a házukban előbukkanó régi fényképeket: „A Lange Brücke olyan volt, mint egy igazi kikötő, és noha a szállodák, kocsmák és pénzváltók cégtáblái mind idegenül csengtek, mégis vonzott a látvány. Semmiben sem hasonlított a mai Rakpartra, amit újjáépítettek ugyan a nagy tűzvész és a bombázások után, de mégis kihaltak tűnt senkinek sem kellő hivatalaival, a falakon vöröslő felirataival, és valahogy szomorúnak hatott a Motlawa zöld szalagja is.”⁴⁶

A háború és a kitelepítések következményeként számos temető is elpusztult, illetve elhagyatottá vált, mivel alig maradt valaki, aki a sírokat gondozta volna. A város új lakóinak többsége viszont régi lakhelyén hagyta hátra a családi sírokat, ám ez nem javított a német sírkertek helyzetén. Chwin felsorolásában a német temetők felszámolása egy tudatos stratégia része, amelynek jegyében először a német feliratokat tüntették el, majd „lebontották a tűzvészben összeégett 19. századi házakat, amelyeket helyre lehetett volna állítani, aztán következtek a német temetők az orvosi egyetem és a műegyetem közti területen (...), ezeket mind felásták és megtisztították a politikailag nem megfelelő csontoktól. Még ma is látni a hegyoldalon a meredek lépcsőt, amelyet német feliratokkal ellátott sírkövek töredékeiből építettek. Talán csak a brętowói templom melletti kis temető maradt fenn.”⁴⁷

Éppen ez a temető Weiserék egyik búvóhelye a Huelle-regényben, sokáig csak úgy tekintenek rá, mint a környező erdőre vagy a repülőtér melletti bozóttra, elhagyott sírok és a német feliratokat hordozó, összetöredezett kőlapok csöndjében játszanak háborúsdit. Ebben az összefüggésben fordul elő, hogy a gyerekek egy kortársuk sírjába botolva, a nyelvi idegenséget leküzdve meg akarják fejteni a sírfeliratot:

„ – Warst unser lieb alle Zeit und bleibst es auch in Ewigkeit – Nem tudok németül – magyarázta – de az első azt jelenti, itt nyugszik Istenben Horst Meller, a másik része meg valami vers, mert rímel, látod? – mondta ujját a gótikus feliraton vezetve: – Zeit, a másik sorban meg Ewigkeit. ‚Eit‘ – ‚eit‘, ez biztos valami vers.

---

⁴⁵ CHWIN 2007, 13.

⁴⁶ HUELLE 1990, 35.

⁴⁷ CHWIN 2014, 225.

– Tizenegy éves volt, mikor meghalt – mondtam. – Annyi, mint mi most.”⁴⁸

A gót betűk itt nem fenyegetőek, nem elválasztanak, hanem kapcsolatot teremtenek, a szereplők egy velük egykorú kisfiú halálába beleborzongva érzik át először a létezés és mulandóság súlyát. Horst Mellerrel kapcsolatban nem az a fontos a számukra, hogy német, hanem, hogy gyerek volt, amikor meghalt. Mire a narrátor a történet végére ér, a régi temetőnek már csak hült helyét találja a felnőttként visszaérkező narrátor: „Itt vagyok, de a nagy területen nincsenek gótbetűs feliratok. A fákat kivágták. A kis téglatemplom mellett buldózer tolja halomba a törmeléket és a szétvert sírköveket. Az új, sokkal nagyobbra tervezett templom alapjait ássák.”⁴⁹

A német világ eltűnt, alighogy a nyomára bukkantak a szereplők, mint azok a régészeti leletek, amelyek csak egy pillanatra mutatják meg igazi énjüket, mert elhalványodnak és elporladnak, amint fény vagy levegő éri őket. A háború után születettek, e történetek szerzői és olvasói tudják, hogy mindaz, aminek a felfedezésére indultak, a szemük láttára tűnik el. A néhány tucatnyi német feliratot, határkövet, csatornafedelelet ma számon tartják, internetes oldalakon teszik hozzáférhetővé a helytörténések.

Nemcsak a szülőföld elvesztését nem lehet visszafordítani, de az egykori heterogenitását sem: igazán csak az irodalomnak sikerül újra és újra kapcsolatot teremtenie a múlt rétegei között. Hanemann története is ezt példázza. Nem hagyja el a várost a többi menekülővel, de a szerencsésén kívül azért is kerüli el a kitelepítést, mert jól beszél lengyelül. A háború után először saját értékesebb tárgyait adogatja el, később német tanításból tartja el magát. Akikkel összefonódik a sorsa, a narrátor meg a családja, Hanka, akit megment és társául választ, és a süketnéma Adam, akit a lánnyal együtt felkarol, mind a lengyel segítségével értenek szót vele. A süketnéma fiút ő tanítja meg a jelnyelvre, de már a lengyelre. Összerendeződik egy a Grasséhoz hasonló többnemzetiségűnek vélhető család, de nem maradhat a városban, a hatóságok értésére adják Hanemannak, hogy évekkal a háború után sem feledkeztek meg német voltáról. Távozásával eggyel kevesebben lesznek a danzigerek.

BIBLIOGRÁFIA

BAGLAJEWSKI 1999

BAGLAJEWSKI, Arkadiusz: Miasto – palimpsest. In: KITOWSKA-ŁYSIAK, Małgorzata–WOLICKA, Elżbieta (Red.): *Miejsce rzeczywiste. Miejsce wyobrażone. Studia nad kategorią miejsca w przestrzeni kultury*. Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 1999, 317–338.

BALOGH 2014

BALOGH Magdolna: Chwin, Huelle, Stasiuk. Nostalgia és emlékezés mai lengyel írónál. *Lettre*, 94. 2014. Ősz. 4–6.

⁴⁸ HUELLE 2002, 233.

⁴⁹ HUELLE 2002, 273.

BRENCZ 2004

BRENCZ, Andrzej: A német kulturális örökség elsajátítása. Közép-Odera menti etnológiai kutatások (Gomos Gyula fordítása). In: ERDŐSI Péter–SONKOLY Gábor (szerk.): *A kulturális örökség*. L'Harmattan–Atelier, Budapest, 2004, 211–234.

BZYMEK 2010

BZYMEK, Agnieszka: Tożsamość lokalna i literatura. Terapeutyczne funkcje prozy Stefana Chwina i Pawła Huelle. *Kultura i Edukacja*, 2010. 3. 204–213.

CHWIN 1991.

CHWIN, Stefan: *Krótką historia pewnego żartu*. Oficyna Literacka, Kraków, 1991.

CHWIN 2007

CHWIN, Stefan: *Krótką historia pewnego żartu*. Tytuł, Gdańsk, 2007.

CHWIN 2004

CHWIN, Stefan: *Hanemann* (Wéber Kata fordítása). Kalligram, Pozsony, 2004.

CHWIN 2001

CHWIN, Stefan: *Lelkecske, játékaidnak vége* (Wéber Kata fordítása). *Nagyvilág*, 46. évf. 2001. 5. 650–660.

CHWIN 2014

CHWIN, Stefan: *Mity i prawdy nowej gdańskiej pamięci*. In: KERSKI, Basil (Red.): *Gdańskie tożsamości. Eseje o mieście*. Instytut Kultury Miejskiej, Gdańsk, 2014, 223–241.

CZAPLIŃSKI 2010

CZAPLIŃSKI, Przemysław: *Dojczland. A németek képe a lengyel irodalomban* (Kertész Noémi fordítása). *Lettre*, 79. 2010. Tél, 7–11.

FIGLAROWICZ–ŚLIWKA 2000

FIGLAROWICZ, Stefan–ŚLIWKA, Krzysztof (Red.): *Koniec i początek. Gdańsk 1945–1955*. Słowo/obraz terytoria, Gdańsk, 2000.

GOSK 2012/A

GOSK, Hanna: *Wprowadzenie*. In: GOSK, Hanna (Red.): *Narracje migracyjne w literaturze polskiej XX i XXI wieku*. Universitas, Kraków, 7–11.

GOSK 2012/B

GOSK, Hanna: *Nie-mieszkańcy, nie-miejsca. Literackie ślady powojennego osadzania się „gdzieś” ludzi „skądś”*. In: GOSK, Hanna (Red.): *Narracje migracyjne w literaturze polskiej XX i XXI wieku*. Universitas, Kraków, 2012, 193–208.

GRASS 2007

GRASS, Günter: *Hagymahántás közben* (Györi László fordítása). Európa, Budapest, 2007.

GRASS 1999

GRASS, Günter: „*Fortsetzung folgt...*“ *Nobelpredigt*.

http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/literature/laureates/1999/lecture-g.html (2016. 04. 25.)

GRASS–HUELLE 2004

Interview: Günter Grass und Paweł Huelle. *Merian*, 57. 2004.

<http://www.merian.de/danzig/polen/europa/artikel/interview-guenther-grass-und-pawel-huelle> (2016. 04. 25.)

HONSA 1994

HONSA, Norbert: *Literatur als Provokation*. Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław, 1994.

HONSA 2000

HONSA, Norbert: *Günter Grassa portret własny*. Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław, 2000.

HUELLE 1990

HUELLE, Paweł: Az asztal (Kertész Noémi fordítása). *2000*, 1990. 05. 35–43.

HUELLE 1999

HUELLE, Paweł: *Inne historie*. Słowo/obraz terytoria, Gdańsk, 1999.

HUELLE 2002

HUELLE, Paweł: *Weiser Dávidka* (Kertész Noémi fordítása). Európa, Budapest, 2002.

HUELLE 2009

„Każdy musi znaleźć swoją Księżę” Z Pawłem Huelle, autorem *Opowieści chłodnego morza*, rozmawia Dominik Sołowiej. *Nowy Dziennik*, 2014. 05. 14.

<http://www.dziennik.com/przeгляд-polski/artukul/kazdy-musi-znalezc-swoja-ksiege> (2016. 07. 10.)

HUELLE–KONIECZNY–ZBIERSKI–CHWIN 1996

HUELLE, Paweł–KONIECZNY, Wojciech–ZBIERSKI, Paweł–CHWIN, Stefan: Dzieciństwo po Jałcie. In: CHWIN, Krystyna (Red.): *Rozmowy Tytułu*. Tytuł, [Gdańsk], 1996, 86–102.

HUELLE–MILEWSKA–PAWLAK 2014

Monika MILEWSKA, Antoni PAWLAK és Paweł HUELLE: *Wojna wymazała Polaków z Gdańska*. Rozmowa w programie *drugim polskiego radia* (Rádióbeszélgetés 2014. szeptember 1-jén).

<http://www.polskieradio.pl/8/3668/Artykul/1221168,Pawel-Huelle-wojna-wymazala-Polakow-z-Gdanska> (2016. 07. 10.)

IWASIÓW 2012

IWASIÓW, Inga: Hipoteza literatury neo-post-osiedleńczej. In: GOSK, Hanna (Red.): *Narracje migracyjne w literaturze polskiej XX i XXI wieku*. Universitas, Kraków, 2012, 209–224.

IZDEBSKA 2014

IZDEBSKA, Agnieszka: Opowieści o „miastach odzyskanych” – proza Stefana Chwina, Pawła Huellego, Joanny Bator i Ingi Iwasiów. *Białostockie Studia Literaturoznawcze*, 2014. 5. 29–45.

JERZAK 2006

JERZAK, Katarzyna: The City That Is No More, the City That Will Stand Forever. Danzig/Gdańsk as Homeland in the Writings of Günter Grass, Paweł Huelle, and Stefan Chwin. In: CORNIS-POPE, Marcel–NEUBAUER, John (eds.): *History of the Literary Cultures of East-Central Europe. Junctures and disjunctures in the 19th and 20th centuries*. Volume II. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam–Philadelphia, 2006, 77–92.

KERTÉSZ 2010

KERTÉSZ Noémi: Lengyelországból Lengyelországba: a hontalanság mítoszai. *Publicationes Universitatis Miskolcensis Sectio Philosophica*, Miskolc University Press, Miskolc, Vol. 15. 2010. 59–65.

KOŁODZIEJCZYK 2008

KOŁODZIEJCZYK, Dorota: Odzyskiwanie miejsca: realizm magiczny w powieści postkolonialnej i polskiej powieści lat dziewięćdziesiątych XX w. In: *(Nie)obecność. Pominięcia i przemilczenia w narracjach XX wieku, pod red. Hanny Gosk i Bożeny Karwowskiej*. Elipsa, Warszawa, 2008, 134–154.

ŁĘCKA 2000,

ŁĘCKA, Gabriela: Niebezpieczne zajęcia. Rozmowa ze Stefanem Chwinem. In: ŁĘCKA, Gabriela: *Salon literacki. Z polskimi pisarzami rozmawia Gabriela Łęcka*. W.A.B., Warszawa, 2000.

PAWLAK 2014

PAWLAK, Antoni: Naprawdę trzeba było coś zrobić. In: KERSKI, Basil (Red.): *Gdańskie tożsamości. Eseje o mieście*. Instytut Kultury Miejskiej, Gdańsk, 2014, 57–67.

RUSHDIE 1997

RUSHDIE, Salman: *A mór utolsó sóhaja* (Greskovits Endre ford.). Európa, Budapest, 1997.

SZYPIORSKI 1991

SZYPIORSKI, Andrzej: *A szép Seidenmanné* (Pálfalvi Lajos fordítása). Magvető, Budapest, 1991.

WEŻGOWIEC 2013

WEŻGOWIEC, Barbara: *Miasto i pisarz. Gdańsk i jego historia w prozie Stefana Chwina*. Rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem Dr. Hab. Piotra Bilińskiego, prof. UJ, Uniwersytet Warszawski Wydział „Artes Liberales”, Warszawa, 2013.

<https://depotuw.ceon.pl/bitstream/handle/item/675/BARBARA%20WEZGOWIEC%20DOKTORAT.pdf?sequence=1> (2016. 07. 11.)

ZAGAJEWSKI 1997

ZAGAJEWSKI, Adam: Két város. *Lettre*, 24. 1997. Tavasz, 28–31.